

ESKİ TÜRK RUNİK METİNLERDEKİ *ESİZ* ÜZERİNEOn *Esiz* in the Old Turkic Inscriptions

Rysbek ALİMOV*

ÖZ

Esiz eski Türk runik yazıtlarında en sık geçen kelimelerden biridir. Divanü Lügati't-Türk'te verilen anlamına istinaden hep "yazık" şeklinde bir acınma ünlemi olarak değerlendirilen *esiz*'in runik yazıtlarda kaydedilen çokluk ve iyelik ekli kullanımları onun ünlemleşmiş bir isim olduğunu, diğer bir deyişle acınma ünlemi işlevini sonradan kazandığını gösterir.

Makalede *esiz*'in ve ondan türemiş *esirke-* fiilinin hem tarihi, hem çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı ve anlam çerçevesinden hareketle onun özellikle Eski Türk runik metinlerindeki sözlüksel anlamı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yazar zikrolunan kelimenin eski Türk runik yazıtlarında "değerli, kıymetli, aziz" şeklinde bir sözlüksel anlama sahip olduğu görüşündedir.

Anahtar Sözcükler: *esiz*, *esirke-*, +XrkA-eki, Eski Türk runik yazıtları, Yenisey.

ABSTRACT

Esiz is one of the most frequently occurring words in the Old Turkic Runic inscriptions. Based on the meaning given in Diwanu Lughat at-Turk by al-Kashgari *esiz* is understood as alas, an interjection expressing sorrow, regret and compassion. However, the fact that it can be inflected with the suffixes of possession or plurality demonstrates that *esiz* is a noun serves as an interjection, in other words it is a secondary interjection.

The aim of this paper is to find out the initial lexical meaning of *esiz*. In order to do that the author uses the lexicographic data relating to *esiz* and its denominative form *esirke-* in both historical and contemporary Turkic languages.

The author claims that the lexical meaning of *esiz* in the Old Turkic Runic texts should be as follows: dear, valuable, worthy.

Key Words: *esiz*, *esirke-*, suffix +XrkA-, Turkic runic inscriptions, Yenisey.

Giriş

Esiz kelimesi Eski Türkçe döneminde, ekseriyetle Yenisey havzasındakiler olmak üzere pek çok runik yazıtta geçer (bk. Tekin 1964; Kormuşin 1997). *Esiz* ayrıca DLT, KB ve AH gibi Orta Türkçe metinlerinde ve Çağataycada da görülür (bk. Clauson 1971: 253b).

Söz konusu kelime bugünkü Türk lehçelerinde de yaşamaktadır. Kelime Kırgızca ve Özbekçede *esiz* ve sırasıyla küçültme ekli *esizgana¹* ve *esizginə* şekillerinde karşımıza çıkar (bk. Yudahin 1985: 467; Karıniyazov – Borovkov 1941: 608). Aynı kelime

*Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

¹Bu kullanım sözlüklerde geçmemesine rağmen, Kırgızcanın güney ağızlarında yaygındır. Zaten *esiz* kelimesi de ağırlıklı olarak güney ağızlarında (örn. Aksı ağzı) kullanılır.

Uygurcada *esit* ve *esitginə* olarak geçer (Nacip 1968: 146b). Sonuncuda kelimenin dar önsesli *ist* şekli de görülür (Kibirova-Tsunvazo 1961: 86b).

Kelime DLT'nin Türkçe Atalay çevirisinde *essiz*² (DLT/II: 188) ve *esiz* (DLT/III: 51) şekliyle yer alır ve anlamı “*Bir kaybın arkasından üzülmeyi belirten sözcük. Arapça'daki ya esefā (yazık) ifadesine benzer.*” olarak verilerek *esiz anıḡ yigitliki* “yazık onun gençliğine” örnek cümlesiyle desteklenir.³

Esiz tarihî Türk lehçeleriyle ilgili kaynaklarda hep “yazık” şeklinde bir acınma ünlemi olarak anlamlandırılır, ancak özellikle Türk runik metinlerinde geçtiği örneklerin büyük bir kısmında önerilen bu anlamın bağlama uymadığı dikkat çekmektedir. Bu durum aslında ilgili leksikografik çalışmalarda *esiz*'in sahip olduğu sözlüksel anlamların eksik yansıtılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Kelimenin bugünkü Kırgızca ve Özbekçedeki kullanımına bakıldığında *esiz*'in bir acınma ünlemi yanı sıra temelde bir niteleme sıfatı işlevinde de kullanıldığı görülmektedir.

Zaten özellikle Eski Türk runik metinlerinde görülen çokluk ve iyelik ekli kullanımı (örneğin: *esizim, esizlerim*) söz konusu kelimenin acınma ünlemi işlevini sonradan kazandığını, diğer bir deyişle sonradan ünlemleşmiş bir isim olduğunu göstermektedir. Üstelik yazıtlarda geçen çok sayıda örnekte bir tamlayan unsur olarak geçmesi, onun, ayrıca, aslı anlamını koruduğuna da işaret etmektedir.

Esiz'den türeme Eski Türkçe *esirke*- fiilinin zengin anlam içeriğini geçmişe dönük kronolojik olarak katmanlara ayırma girişimi de kelimenin sonradan ünlem işlevi kazanmış bir isim soylu kelime olduğunu teyit etmektedir.

1. ESİZ İSİMDEN TÜREME İKİNCİL BİR ÜNLEM

Esiz'in eski Türk runik metinlerinde doğru teşhisini Tekin'e borçluyuz. Tekin konuyla ilgili çalışmasında yazıtlar üzerinde çalışan araştırmacıların uzun bir süre *siz, size, sizime* “siz; size; benim olan size” şeklinde yanlış okudukları AS²Z, S²YZ (A), AS²YZM, S²YZM(A)⁴ imlasiyla geçen kelimeyi DLT'de geçen zikrolunan kelime ve anlamına dayanarak *esiz, esiz-e, esizim, esizim-e* olarak düzeltir ve “yazık” şeklinde bir acınma ünlemi olarak değerlendirir (bk. Tekin 1964: 134-144).

²*Essiz* şeklindeki çifte s'nin anlamı kuvvetlendirmek için (emphatic) olduğu bir önceki *essiz* maddesi ile *yigitlik* maddesindeki örnek cümleden belli olmaktadır, bu yüzden kelimenin lemması *esiz*'dir.

³Diğer tercüme: *essiz kalima talahhuf* ‘a word expressing sorrow’, like *yā asafā* ‘alas’; hence one says *essiz anıḡ yigitliki*; *yā lahfā* ‘alā ṣabābihi ‘alas for his youth’ (bk. Dankoff-Kelly 1982: 143).

DLT: *essiz Bir kaybın arkasından üzülmeyi belirten sözcük. Arapça'daki ya esefā (yazık) ifadesine benzer. Essiz anıḡ yigitliki: Yazık onun gençliğine!* (bk. Erdi-Yurteser. 2005: 267).

“Слово, выражающее сожаление, подобное (арабскому) *ya asafa* “увы, как жаль”.

Esiz anıḡ yigitliki “Увы, где его молодость”. (bk. Awezova 2005: 171).

⁴Kormuşin 1997: 253'te ilk kez yayımlanan E-147'de geçen S²ZL²R²M şekli de vardır.

Gerçekten de AS²Z, S²YZ (A), AS²YZM, S²YZM (A) işaret kümelerini “yazık” anlamında bir acınma ünlemi olarak değerlendirme runik yazıtların metninin daha doğru anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Hatta Kormuşin (1997: 5) Tekin’in bu tashihi Eski Türkçe ile ilgili çok önemli metinbilimsel buluşlardan biri olarak sayar.

Eski Türk runik yazıtlarıyla ilgili çağdaş çalışmalarda söz konusu işaret kümelerini yer yer hâlâ farklı değerlendirenler olsa bile (bk. Useev 2007: 1-8; Sertkaya 2009: 231), konuyla ilgili yayın yapan araştırmacıların hemen hemen hepsi Tekin’in önerisini bütünüyle kabul etmektedir (bk. Kormuşin 1997, Kormuşin 2008, Şirin User 2011: 117-127).

Ancak Tekin’in *esiz* ile ilgili önerisinde, kanaatimizce, bu kelimeyle ilgili birkaç husus göz ardı edilmiştir. İlki, acınma ünleminin AS²Z, S²YZ yanı sıra AS²YZM, S²YZM gibi şekillerinin de varlığıdır. Tekin runik metinlerde geçen yukarıdaki işaret kümelerini *esiz* ve *esizim* olarak okumasına rağmen, *esizim*’i *esiz*’in “muhtemelen 1. teklik şahıs iyelik eki” genişletilmiş şekli der ve aralarındaki bariz farkı dikkate almadan anlamını yine “yazık” şeklinde verir (Tekin 1964: 134-144). Kelimenin E-147’de geçen S²ZL²R²M (*e/s(i)z(e)r(i)m*) şeklini dikkate aldığımızda son işaretin gerçekten de 1. teklik şahıs iyelik eki olduğu belli olmaktadır. E-26 (Oçurı) yazıtındaki S²YZD⁵ (*e/siz(i)η*) ve Altay’daki Yabogan (A-80) yazıtında yer alan S²ZD (*e/s(i)z(i)η*)⁶ işaret kümelerinden aynı kelimenin başka iyelik ekleri⁷ (bu durumda 2. teklik şahıs iyelik eki) de alabileceği görülmektedir (bk. sırasıyla Şirin User 2009: 170; www.altay.uni-frankfurt.de/runika_1.htm).

Bununla birlikte *esiz* runik metinlerin büyük bir kısmında bir tamlamanın niteleyen unsuru olarak da geçtiği görülür. Örneğin; *esiz elim kanım* (E-10 (=Elegest 1) yazıtı), *esiz yüz elig erim...* (E-45 (=Köjeelig-Hovu) yazıtı) *esiz elim* (Uyuk-Tarlık 1) vd. (bk. Kormuşin 1997: 284).

Hem iyelik eki alabilmesi, hem tamlayan unsur olarak kullanılması söz konusu acınma ünleminin öncelikle isim soylu bir kelime olduğunu gösterir.

Tekin’in gözden kaçırdığı başka bir husus ise kelimenin anlamıyla ilgilidir. Hatırlarsak, *esiz* DLT’de üzüntüyü bildiren bir kelime olmakla birlikte Arapça *ya esefa* “yazık” kelimesinin tam karşılığı değil, bir benzeri olarak gösterilir (bk. DLT/III: 51). KM *esiz*’in *ya esefa* ile anlamı bakımından değil, işlevi bakımından benzer olduğunu söyler, diğer bir deyişle *ya esefa* ünlemi *esiz*’i birebir değil, mealen karşılar.

⁵ Kormuşin E-26 yazıtının yayımında her nedense S²YZD işaret kümesinin geçtiği satıra yer vermez (bk. Kormuşin 2008: 17-18).

⁶ Okuma makalenin yazarına aittir.

⁷ Sertkaya (2010: 216) E-25 (Oznaçennoye 1) yazıtı 6. satırındaki 23-26 işaretlerini S²ZDZ (*e/s(i)z(i)η(i)z*) şeklinde okumayı önermektedir. Bu öneriyi doğru kabul edersek söz konusu kelimenin 2. çokluk şahıs iyelik eki alabildiği ortaya çıkmaktadır. Gerçi, teorik olarak da bu zaten mümkündür.

Belirtilenler *esiz*'in aslında ikincil bir ünlem olduğu fikrini pekiştirmektedir, başka bir deyişle *esiz* ünlem görevini sonradan üstlenen bir isim soylu kelime olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim Erdal (2004: 354) da aynı kelimenin bir ünlem ve “zavallı, acınacak” anlamına gelen isim olarak kullanıldığını belirtir ve yukarıda örnek olarak verdiğimiz E-45/7'deki *esiz yüz elig erim...* ibaresini “my poor 150 men...” diye tercüme eder.

Ancak, Erdal *esiz*'in isim olarak değerlendirmesini kabul etmesine rağmen, bu özelliğinin aslı olduğunu söylemez. Oysa yukarıda da belirttiğimiz gibi, kelimenin iyelik eki alabilmesi ve tamlayan unsur olarak kullanılması doğrudan buna işaret eder.

Çağdaş Türk lehçelerine baktığımız zaman bu şekilde ortaya çıkmış çok sayıda ünlemin var olduğu görülür. Örneğin: TT. *efendim* (< *efendi*+m (1. teklik şahıs iyelik eki), *canım* (< *can*+ (i)m (1. teklik şahıs iyelik eki), *anam* (< *ana*+m (1. teklik şahıs iyelik eki), *oğlum* (< *oğu*+ (u)m (1. teklik şahıs iyelik eki); Kaz., Kırg. ve Özb. *ilayım* “inşallah” (< *ilah*+ (i)m (1. teklik şahıs iyelik eki), *ya pirim* “genellikle yaşlı insanlar oturduğu yerden kalkarken kullandıkları ünlem (< *yâ pir* “pir”+ (i)m (1. teklik şahıs iyelik eki); Tuv. *dadayım* “eyvah” (< *daday* “korku, ürperti”+ (i)m (1. teklik şahıs iyelik eki), *kırım sınar* “vallahı billahi” (< *kır* “dirsek”+ (i)m (1. teklik şahıs iyelik eki (birebir anlamı: dirseğim kırılışın).

Bu örnekler köken itibarıyla isim olan, fakat belirli bağlamda kullanıldığında yalnızca duygu bildirme işlevi edinen ikincil veya türemiş ünlemlerdir. Buna göre *esiz* ve onun 1. teklik şahıs iyelik ekli *esizim* ve çoklu *esizlerim* şekilleri işlevi yönüyle aynı ünlemler kategorisinde değerlendirilmelidir.

2. ESİZİN ANLAMI

Üzerinde durduğumuz kelimeyle ilgili başka bir mesele onun sözlük anlamıyla ilgilidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Tekin kelimeyi her durumda “yazık” şeklinde anlamlandırır. Tekin'in ilgili çalışmasından sonra Eski Türk yazıtlarıyla ilgili yayımlarda da araştırmacıların hemen hemen hepsi onun görüşünü aynen kabul eder. Örneğin, Kormuşin yazıtlardaki *esizi* “УВЫ, ЖАЛЬ (yazık, keder)”, *esizim* ve *esizlerim*'i farklı eklerle sahip olmasına rağmen “ЖАЛЬ МНЕ (yazık bana)” şeklinde anlamlandırır (bk. Kormuşin 1997).

Bazı dilciler ise geçtiği bağlama istinaden *esiz* için farklı anlamlar önerir. Erdal (2004: 354), örneğin, kelimeyi kederlenme, hayıflanma bildiren bir ünlem olmakla birlikte yazıtlarda “acınacak, zavallı” anlamında bir isim olarak da kullanıldığını söyler. Roux (1983: 146) ise söz konusu kelimeyi *malheur* “talihsizlik, keder”, iyelik ekli şeklini (*essizim*) ise *mon malheur* “talihsizliğim, kederim” şeklinde tercüme eder. Hamilton (1986: 216) Eski Uygurca metinlerde de geçen söz konusu kelimeyi benzer şekilde *malheur*, *malheureux*, *mauvais*, *hélas* “talihsizlik, talihsiz, kötü, yazık” olarak anlamlandırır.

Konuyla ilgili görüşlere *esiz*'in işlev itibarıyla bir acınma ünlemi olduğu hususunda katılmakla birlikte, semantik çerçevesiyle ilgili beyan edilen görüşlerin

hiçbirinin kelimenin aslı sözlük anlamına ilişkin olmadığını, tümünün yalnızca üstlendiği işlev dolayısıyla *esiz* için araştırmacılar tarafından uygun bulunan birer yakıştırma ibaret olduğunu belirtmemizde yarar vardır.

Konuya açıklık getirmek adına yukarıda bahsi geçen ikincil ünlemlere dönelim. TT. *efendim* örneğinde, kelimenin temel anlamını *efendi* unvanı oluşturur, ancak dilde üstlendiği görevi itibarıyla anlamları (a) bir sesleniş karşısında “buradayım” anlamında kullanılan, (b) anlaşılmayan bir sözü tekrarlatmak için söylenen, (c) karşı çıkma, paylama cümlesini pekiştirmek için söylenen birer ünlemdir. Aynı şekilde TT. *anam* da (a) kadın erkek, büyük küçük herkese karşı kullanılan teklifsiz bir seslenme şeklinde ve (b) sese verilen tona göre şaşma, beğenme, acı, üzüntü gibi duygular anlatan ünlem olarak karşımıza çıkar, ancak bu ünlemin temelinde “ana, anne” şeklindeki aslı bir anlam yatmaktadır. Tuv. *dadayım*’in birebir tercümesi “benim korkum” iken, işlevi dolayısıyla sahip olduğu anlam “eyvah” şeklinde bir ünlemdir.

*Esiz*e gelince, onun verdiğimiz örneklerle benzetmekle birlikte onlardan farklı yönleri de söz konusudur. İlki, Türk runik metinlerinde çoğu kez bir tamlamanın niteleyen unsuru olarak geçmesi, diğeri ise yukarıda da belirttiğim gibi hem çokluk, hem (örneklerle bakılırsa şimdilik 1. ve 2. şahıs) iyelik eki alabildiğidir.

Bu durum kelimenin işlevi dolayısıyla edindiği deploratif anlamın yanı sıra Eski Türk runik metinlerinde kısmen veya tamamen aslı sözlük anlamını da koruduğuna ve aynı zamanda o anlamda kullanıldığına da işaret etmektedir.

Peki, ünlem özelliğini sonradan kazanmış olan isim soylu *esiz*’in Eski Türk runik yazıtlarında kullanılan sözlük anlamı nedir? Bunun için bir taraftan kelimenin yaşayan Türk lehçelerindeki durumunun, diğer taraftan ise ondan türemiş olan *esirke*- filinin ele alınması gerekir.

3. ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE *ESİZ*

Esiz, yukarıda da belirtildiği gibi, çağdaş Türk lehçelerinden sadece Kırgızca, Özbekçe ve Uygurcada görülür. Ne var ki, bu lehçeler ile ilgili leksikografik çalışmaların çoğunda mezkûr kelime bir lemma olarak yer almaz. Geçtiği sözlüklerde de *esiz*’in sahip olduğu anlamların tam olarak yansıtılmadığı görülür. Sözlükçülerin *esiz*’i göz ardı etmeleri, esasında, kelimenin kullanım alanının sınırlı ve bilhassa arkaik oluşu gibi nesnel ve o dillerin konuşurları arasında *esiz*’in denotatif değil, daha çok konotatif anlamının yaygın olması gibi öznel etkenlere de bağlıdır. Buna rağmen, özellikle Kırgızca ve Özbekçe *esiz*’in aslı sözlük anlamını ortaya çıkarmak için yeterli malzeme sunmaktadır.

3.1 *ESİZ*’İN KIRGIZCADAKİ ANLAMI

Esiz Kırgızca sözlüklerin büyük bir kısmında maddebaşı olarak yer almaz (bk. örneğin KTTS 1969; KTS 2010). Yudahin’in sözlüğünde söz konusu kelimeye yer verilmesine rağmen, anlamı için *esil* şeklinde başka bir lemmaya gönderme yapılmaktadır:

Эсиз то же, что эсил; эсиз жан то же, что эсил жан.

[Esiz esil ile ayn; esiz can eşittir esil can.] (Yudahin 1988: 341).

Эсил горемычный, бедный, больной; эсил баш бедная головушка; эсил жан горемычная душа; эсил энең бейтаалай твоя горемычная несчастная мать; эсил кайран выражение, употребляемое мужчинами при оплакивании умершего.

Esil: mihnetkeş (ömrünü kaygı ve kederle geçiren); zavallı, gariban. Esil baş zavallı kimse; Esil can zavallı can; Esil eneñ beytaalay talihsiz zavallı annen; Esil kayran ölü için ağlarken erkeklerce kullanılan tabir.] (Yudahin 1988: 341).

Görüldüğü üzere, Kırgızcada *esiz*'in başka bir acınma ünlemi olan *esil* ile sadece eş anlamlı değil, her yönüyle eşdeğer olduğu söylenmektedir. Gerçekten de kullanım sıklığı bakımından ilkinin diğerine kıyasla daha pasif durumda olması dışında, yaptığımız gözlemler Kırgızcada zikrolunan iki kelimenin birbirinin yerini tamamıyla tutabildiğini göstermiştir. Bu husus *esiz* ile *esil* kelimelerinin Kırgızcada birer leksiko-semantik dublet olduğuna işaretler⁸.

Bununla birlikte Kırgızcadaki kullanımına bakıldığında Yudahin'in sözlüğünde *esil* kelimesinin sahip olduğu anlamların tam olarak yansıtılmadığı da ortaya çıkmaktadır (bk. Egemberdiyeva-Akmataliyev 2002: 186, 260 ve 365; Jaynakova 1997: 46, 141; Kırbaşev 1996: 191 ve 194). Kırgızca *Kococaş* destanından alınan aşağıdaki satırlarda, örneğin, *esiz*'in *asıl* (< Ar. *asıl*) "aziz, değerli, kıymetli" kelimesiyle eş anlamlı olduğu görülmektedir.

Кокуй күн, эне, ыйлаба,

Эсил жаның кыйнаба

Алат күн, ата, ыйлаба,

Асыл жаның кыйнаба.

[Eyvah, anam ağlama

Değerli canına eziyet etme

Eyvah, babam ağlama

Kıymetli canına eziyet etme] (Kırbaşev 1996: 191)

⁸Kırgızca *esil*'in Türk runik metinlerindeki (A)S²YN²(Y) (e)sin(i) acınma ünlemi olduğu görüşü için bk. Alimov 2008: 35-48. ET. *esiz* ve *esin(i)* kelimelerinin her ikisinin de bugünkü Kırgızcadaki *esiz* ve *esil*'de olduğu gibi iyelik ekleri alabilmesi ve tamlanan unsur olarak kullanılması onların leksiko-semantik dublet özelliklerinin henüz ET. dönemine dayandığına işaret etmektedir. Aynı zamanda fonetik benzerliği onların kökteş kelimeler olabileceğini düşündürmektedir.

Gerçi, Yudahin de sözlüğündeki örneklerin birinde *asil kayran* ikilemesinin *esil kayran* ile aynı olduğunu belirtmekte ve dolaylı da olsa *esil*'in diğer kelimeye ait yukarıdaki anlamlara sahip olduğunu kabul etmektedir⁹ (bk. Yudahin 1988: 76).

Yine *Kococaş* destanında geçen aşağıdaki örnekte *esil* kelimesinin 2. teklik iyelik eki aldığı ve yukarıdaki örnekte olduğu gibi “aziz, değerli, kıymetli” anlamında kullanıldığı görülmektedir:

Эсиңе ал, сен Зулайка,

Эсилиң, мерген парыңды.

[Züleyha, sen hep hatırla

Kıymetlin (olan) avcı eşini] (Kırbaşev 1996: 143)

Semetey destanında ise kelime aynı anlamda 1. teklik iyelik ekli şekliyle ortaya çıkar:

Эсилим эжем кебимди ук

[Azizim teyzem, sözümü dinle] (Karalayev 1987: 156)

Esiz'in sahip olduğu anlamlarla ilgili Yudahin'in sözlüğündeki bu eksiklik Kırgızcanın bir başka akademik sözlüğünde giderilmiştir:

Эсил 1. кайран, чиркин, өткөн; 2. киши өлгөндө өкүнүч иретинде айтылуучу сөз; 2. бийык, аялуу, таза. *Эсил энекем айткан кеп эле*. Семетей

[**Esil** 1. zavallı, acıklı, gariban; 2. Biri öldüğünde üzüntü bildirmek için söylenen ünlem; 3. Mukaddes, değerli, nezih. *Kıymetli anneciğimin sözüydü bu*. (Semetey)] (KTS 2010: 1439).

Son sözlükte *esiz* maddebaşı olarak yer almaz, ancak, buna rağmen, görülmektedir ki *esil* ve dolayısıyla *esiz*, Kırgızcada yalnızca deploratif özellikli bir ünlem ile hayıflanma içerikli “zavallı, acıklı, gariban” anlamına değil, aynı zamanda “aziz, değerli, kıymetli” şeklinde müspet anlamlara da sahiptir. Hatta yukarıdaki kaynaklar sonuncu anlamının diğerlerine kıyasla daha öncül olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Jaynakova derlediği folklor malzemelerine dayanarak *esil* için “zavallı, gariban; yazık” değil, yalnızca “aziz, değerli, nezih” anlamını vermektedir (Jaynakova 1997: 141).

Burada ayrıca *esil* kelimesinin Kazakçada da geçtiğini ve kullanımı ve sahip olduğu anlamlar bakımından Kırgızcadaki ile birebir örtüştüğünü belirtmek de yerinde olacaktır (bk. Budagov 1869: 194a; Alimov 2008: 35-48).

⁹Her ne kadar *asil* ve *esil* kelimeleri şeklen benzese de bunlar kökteş değildir, kelimelerin sahip olduğu anlamlar ve kullanımlarını dikkate aldığımızda Ar. *aşl* > *esil* ses olayı söz konusu olamaz.

Kırgızcadaki *esiz*'in anlam çerçevesini belirginleştirmede *esile* ilaveten istifade edilebilecek *kayran* şeklinde bir başka kelime daha vardır. Moğolca bir ödünçleme olan *kayran*, söz konusu ikilinin her biriyle birer ikileme (hendiadys) oluşturmakla birlikte, *esiz* ve *esil*'in kullanıldığı her durumda onların yerini istisnasız tutabilen eşdeğer özellikte başka bir kelimedir. Hatta Özbekçedeki *esizgina*'ya karşılık Kırgızca (ve Kazakçada) şeklen küçültme, anlamca pekiştirme bildiren *+gana* ekini de alabilmektedir. Örneğin: Özbekçede *esizgina yaşligim*, Kırgızcada ise *kayrangana (=esizgana) çaştığım*.

Yudahin'in sözlüğünde *kayran* kelimesinin anlamları şu şekilde açıklanmaktadır:

Кайран (обычно употребляется с оттенком соболезнавания) милый, дорогой; горемычный; **кайран башым** моя бедная головушка; **кайран эр арманда кетти** бедный молодец, рано он умер; **жаманга айткан кайран сөз** погов. как жаль слов, сказанных дурному; **Аккула жандан кайранбы?** Аккула дороже жизни? (Аккула—самый знаменитый и самый дорогой конь, но он все же не дороже собственной жизни); **кайран акча жок болду!** плакали денежки!; **эсил кайран** см. эсил.

[**Kayran** (mutat olduğu üzere, acınma edasıyla kullanılır) : değerli, kıymetli; zavallı. **Kayran başım** zavallı başım; **Kayran er armanda ketti** zavallı öldü ve gözü arkada kaldı; **Camanga aytkan kayran söz** kötü adama söylenen söze yazık; **Akkula candan kayranbı?** Akkula candan daha mı kıymetli? (Akkula, şüphesiz en meşhur ve en değerli attır, ancak can ondan daha da değerlidir.); **Kayran akça çok boldu!** Yazık, gitti paralar!; **Esil kayran** bk. esil.] (bk. Yudahin 1985: 321).

Kırgızca leksikografik çalışmalarda *esil* ve *kayran* kelimeleriyle ilgili verilen anlamları onlarla kullanım ve işlevi bakımından eşdeğer olan *esiz*'e de tamamıyla atfetmek mümkün olduğundan, son kelimenin bir kimse veya nesnenin ardından hayıflanma bildiren bir sıfat ve ünlem anlamı yanı sıra “değerli, kıymetli” şeklinde bir anlamının var olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır, hatta, yukarıda *esil* ile ilgili olarak belirttiğimiz gibi, bu anlamın aslı olduğu, söz konusu kelimelerin “zavallı” ve “yazık” anlamlarının kelimenin acınma, hayıflanma gibi kendine has bağlamındaki kullanımından kaynaklandığı anlaşılmaktadır¹⁰. Diğer bir deyişle kelimenin “değerli, kıymetli, aziz” anlamı denotatif, “zavallı; yazık” anlamları ise konotatif anlamlardır. Örneğin, yukarıdaki *kayran akça çok boldu* ibaresinin birebir tercümesi “değerli para yok oldu” şeklindedir, ancak hayıflanma söz konusu olduğu için mealen “paramın değerini bilemedik, yazık oldu” veya Yudahin'in önerdiği gibi “yazık, gitti paralar” anlamı çıkmaktadır.

¹⁰ *Kayran*'ın “değerli, kıymetli” anlamının öncül olduğu Moğolcadaki durumundan belli olmaktadır. Kelimenin aynı anlamlara sahip Moğolcadaki şekli *xairan* ile *xaira* “love, grace, mercy, compassion” kökteş olup, bunlardan *+tay* ekiyle *xairatai* (*hayrtay*) “beloved, favorite, darling, loving” ve *+la-* ekiyle *xairala-* “to love, to have mercy, to take care of” kelimeleri türemiştir (bk. Lessing 1960: 913ab; ekler için ayrıca Poppe 1987: 166-167).

Çağdaş Kırgızca metinlerde *esiz*'e hemen hemen hiç rastlanmaz, zira yukarıda da belirttiğimiz gibi, mezkûr kelime bir taraftan arkaik, diğer taraftan ise ağız özelliğindedir. Ancak 19 yy. Kırgız şairlerinden Molla Niyaz'ın şiirlerinde *esiz* birçok kez karşımıza çıkar. Üstelik içinde geçtiği bağlamdan anlamının "aziz, değerli, kıymetli" şeklinde müspet çağrışımlı olduğu hemen anlaşılmaktadır. Örneğin:

el dävlati esiz er

er Miñbaydan baş ket(t)i (33/51)

"Halkın serveti değerli bahadır(lar)dır (ve böylelerden biri olan) Miñbay öldürüldü."

atıdan tüşüp zör boldu

esiz bekler qör boldu

atadan qalıp zör boldu

azamat bekler qör boldu (13a/6-9) (bk. Narmamatova 2010: 228, 285).

"Değerli beyler atsız kaldı, müşkül durumda bırakıldılar ve hor hakir oldular. Babayığit beyler babasız kaldı, müşkül durumda bırakıldılar ve hor hakir oldular."

Esiz maddebaşı olarak Kırgızca ağız sözlüklerinde de yer almaz (bk. Bakinova 1956, Mukambayev 2009 vd.). Ancak Kırgızcanın güney ağızlarında, özellikle Alabuka ve Aksı'da "aziz, değerli, kıymetli" anlamında kullanıldığına alan çalışması sırasında makalenin yazarı tanık olmuştur. Örneğin:

Munoğu esiz buyumdarkı taştabay özünjer menen ala ketkile emi.

"Şu değerli eşyaları bırakmayın, gittiğinizde beraberinizde götürün."

Mınday işke esiz canım kıynawayt onoñuz özü.

"Kendisi böyle bir iş için kıymetli canına eziyet etmez ki."

Her ne kadar sözlüklere aksettirilmemiş de olsa *esiz*'in son üç örnek ve leksiko-semantic dubleti olan *esil* ve *kayranı*'ın sahip olduğu anlam çerçevesi dikkate alındığında Kırgızcadaki "aziz, değerli, kıymetli" anlamlarına sahip olduğu belli olmaktadır. Üstelik *esil* ve *kayranı*'da olduğu gibi, sonuncu anlamın aslında kelimenin öncül anlamı olduğunu söylemek de mümkündür.

3.2 ESİZİN ÖZBEKÇEDEKİ ANLAMI

Özbekçe leksikografik çalışmalarda *esiz* bir lemma olarak Kırgızca sözlüklere kıyasla daha yaygındır. Ancak geçtiği çoğu sözlükte anlamı yalnızca "yazık" şeklinde bir acınma ünlemi olarak verilir (örneğin, bk. Yusuf 1993: 364). Karı-Niyazov ve Borovkov'un hazırladığı Özbekçe-Rusça sözlükte ise *esiz* maddesi daha geniş ve açıklayıcıdır:

Эсиз 1. бедняжка, бедняга; 2. как жаль! **Эсизки буни билмадим** Как жаль, что я не мог этого узнать.

Эсизгина то же что эсиз.

[Esiz 1. Zavallı, gariban; 2. Yazık! **Esizki buni bilmadim** Yazık! Bunu bilemedim.

Esizgina esiz ile aynı] (bk. Karı-Niyazov – Borovkov 1941: 608).

Özbekçe akademik sözlükte ise söz konusu kelimenin anlamları şu şekilde gösterilmektedir:

Эсиз 1. аттанг, эйвох, афсус; 2. афсуски; 3. увол, хайф

[Esiz 1. yazık, evvah; 2. ne yazık ki, maalesef; 2. zavallı, acıklı; ziyan, günah] (bk. ÖTİL: 453a).

Görüldüğü gibi, *esiz*'in Özbekçedeki anlamları onun Kırgızcadaki durumuyla uyumakta ve temelde kaybı söz konusu bir kimse veya nesneyle ilgili hayıflanma bildirmek için kullanıldığı görülmektedir.

Özbekçede, *esiz*'in Kırgızcada görülen *esil* ve *kayran* şeklindeki leksiko-semantic dubletleri görülmez, ancak Özbekçedeki *esiz*'in Kırgızca ve Kazakçadaki *esil* ve *kayran*'ın karşılığı olarak kullanıldığı aşağıdaki örneklerden belli olmaktadır. Kırgızca *ӨЛГӨНГӨ ЫЙЛАГАН КАЙРАН* (veya *ЭСИЛ/ЭСИЗ*) *көз, акмакка айткан кайран* (veya *ЭСИЛ/ЭСИЗ*) *сөз*¹¹ atasözü Kazakçada *өлікке жылаган есіл* (veya *қайран*) *көзім, наданға қор болған есіл* (veya *қайран*) *сөзім*,¹² Özbekçede ise *o'likka yig'lagan esiz ko'zim, nodonga so'zlagan esiz so'zim*¹³ şeklinde görülür.

Bu durum benzer bağlamda, üstelik aynı kelimelerle birlikte kullanılıyor olması sebebiyle Kırgızcada *esil* ve *kayran* aracılığıyla *esiz*'e atfedilen anlamların, ister istemez, Özbekçe *esiz* için de geçerli olduğunu düşündürmektedir.

Esiz'in anlamını belirginleştirmek için diğer taraftan “zavallı, gariban, biçare” anlamına gelen bir başka kelime olan *bechora*'yı (< Far. *bî-çâra* “çaresiz”) benzer örnekte kullanmak yeterlidir. Özbekçede, örneğin, *bechora odam* tabiri tam olarak “biçare, zavallı, gariban kimse” anlamına gelirken, *esiz odam* ifadesi “değerli olup da hak ettiği değeri alamayan bir kimse” veya “-mış olamayacak kadar değerli bir kimse” şeklinde bir anlam ayrıntısına sahiptir. Bu aslında Lessing'in Kırgızca ve Kazakçada görülen *kayran*

¹¹Birebir çevirisi “Ölene ağlayan değerli gözüm, ahmağa söylediğim değerli sözüm”, mealen çevirisi ise “ölü için ağlayan gözlerime, ahmağa söylediğim sözüme yazık” şeklindedir.

¹²Birebir çevirisi “ölüye ağlayan değerli gözüm, cahile ziyan ettiğim değerli sözüm”, mealen çevirisi ise “ölü için ağlayan gözlerime, cahile söylediğim değerli sözüme yazık” şeklindedir. Kazakçada ayrıca bu atasözünün *жыламасқа жылаган екі көзім, тыңдамасқа сөйлеген есіл сөзім* varyantı da vardır.

¹³Birebir çevirisi “ölüye ağladığım *esiz* gözüm, cahile söylediğim *esiz* sözüm”, mealen çevirisi ise “ölü için döktüğüm göz yaşıma, cahil için sarf ettiğim sözüme yazık” şeklindedir.

için de geçerli olan Moğolca aslına ait “a thing that is too good to be ...” anlamını hatırlatmaktadır (bk. Lessing 1960: 913b). Aşağıdaki Özbekçe atasözünde de sonuncu anlam ayrıntısı daha da belirgin hale gelmektedir: *Qo'shniga bersam esiz oshim, üyda tursa sasir oshim*. Mealen “Komşuya versem de, evde kalsa da yazık bu yemeğe” anlama sahip bu atasözünün birebir tercümesi aslında “Komşuya verilmeyecek kadar değerli olan, evde kaldığında ise kokacak olan yemeğim”dir.

Esiz'in Özbekçe sözlüklerde yansıtılan “yazık, eyvah; zavallı” şeklinde deploratif anlamı, Kırgızca ile ilgili belirttiğimiz gibi kelimenin hayıflanma ve teessüf konulu sınırlı bir bağlamda kullanılmasından kaynaklanmaktadır, diğer bir deyişle yukarıdaki anlamlar kelimenin işlevi dolayısıyla edindiği konotatif anlamlardır. Son örneklerde geçen “-miş olamayacak kadar değerli” anlam ayrıntısı aslında *esiz*'in bir kez daha başlangıçta “değerli, kıymetli” anlamlarına sahip olduğuna işaret etmektedir.

4. ESKİ TÜRKÇE *ESİRKE*- FİİLİ VE ANLAMI

4.1. *ESİRKE*- FİİLİNİN KÖKENİ

Esiz'in anlamını belirginleştirmek için yararlanabileceğimiz diğer bir kelime de ondan türemiş ET. *esirke*- fiilidir. Türkçenin tarihî devirlerinde, örneğin, EUyg. *äzirgä*-, *isirke*-, Çağ. *ésirge*-, MKıpç. ve OsmT. *esirge*-, çağdaş Türk lehçelerinden ise, örneğin, Kaz. ve Kklp. *esirke*-, TT. *esirge*-, Çuv. *azărxa*- şeklinde kaydedilen ve arketipi *esirke*- olan fiil (ayrıntılı bilgi için bk. ESTYa 1/310) çok zengin semantik içeriğe sahiptir (bk.4.3.3).

Kökenine ilişkin görüşler temelde iki gruba ayrılabilir. İlkinde göre, kelimenin kökeni *+(X)rkA*- ekiyle genişlemiş **es* “hafıza, bellek, anı, düşünce” ismine bağlanır. Bu görüşü ilk öne süren Bang ve Gabain (1930: 210) **es* “*Gedachtnis* (hafıza, şuur)” konusunda ihtiyatlı yaklaşım sergilerken, Levitskaya (1976: 179-180) ve Hamilton (1998: 116, 190. not) ET. *esirke*- fiilinin *es* “hafıza, şuur, anı, düşünce” *+(X)rkA*- yapısından türediğinden emindirler. Sevortyan ise bu etimolojinin muhtemel olduğunu söylemekte birlikte ekin bağlandığı kök tam olarak tespit edilmeden bunun güvenilir olmadığı görüşündedir (bk. ESTYa 1/310). Clauson da fiilin bir isimden türediğini konusunda öncekilerle hemfikir olmakla birlikte kelimenin kökeni konusunda “semantik olarak bilinen herhangi bir **es* kelimesiyle ilgili değil” diye ihtiyatlı davranarak somut öneride bulunmamıştır (Clauson 1972: 252b). Tekin (2003: 88) öncekilerden biraz farklı davranarak ET. *esirke*- fiilinin **äs* ~ **ääs* (> Yak. *ät*, *iät* “yazık”) *+(X)rkA* yapısından türediğini söyler.

Diğer görüşe göre, ET. *esirke*- fiili *esiz*'den türemiştir. Tezcan (1981: 178), örneğin, fiilin kökenini *esirke*- < *esiz* + addan eylem türeten + **rGA*- eki (releşme, Rothasismus ile) olarak vermektedir. Erdal (1991: 363) da *esirke*- < *esiz* *+(X)rkA*- şeklinde benzer görüş bildirir.

Aslında, AT. rotasizm olayıyla birlikte, örneğin, Kırgızca *esirke*- (= ET. *ésiz* ‘kötü, kem, aksi’ *+(X)rkA*-) “şarhoş olmak; (şarhoşluk sebebiyle) farfaralık etmek, taşkınlık etmek”, *cabırka*- (= ET. *yabız* “kötü, fena” *+(X)rkA*-) “zorbalığa maruz kalmak, zarar

görmek, zaiyat vermek” ve *sırka-* (= ET. *sız* (> Alt. *sıs*) “yanma sesi, ağrı” *+(X)rkA-*) “hastalanmak” ve TT. (ağız.) *tedirgemek* (< ET. *tétiz* “nahış, çirkin” *+(X)rkA-*) “rahatsız olmak, tedirgin olmak” kelimelerinin kökeni dikkate alındığında bile *esiz* ile ilgili Tezcan ve Erdal’ın önerilerinin doğruluğu hemen teyit edilmekte ve fiilin kökeniyle ilgili tereddütler ortadan kalkmaktadır.

ET. *esiz*’in isim soylu bir kelime olduğu bağlandığı *+(X)rkA-* ekinden dolayı da belli olmaktadır. Bu durumda *esiz*’in yalın sözlüksel anlamının tespiti için ET. *esirke-* fiilinin başlangıç anlamının (initial meaning) tespit edilmesi zorunlu görünmektedir. Bunun için kelimenin semantik çerçevesinden hareketle geriye dönük kronolojik anlam gelişmesinin ortaya konulması gerekir. Ancak öncelikle *esiz*’in fiilleşirken ona kattığı anlamı belirlemek için *+(X)rkA-* ekinin işlevi üzerinde durulmalıdır.

4.2. *+(X)RKA-* EKİ VE İŞLEVI

+(X)rkA- eki Türkçe ve Moğolca için ortak olan arkaik eklerden biridir. Doerfer’e göre bu ekin iki dildeki benzerliği tesadüfidir (bk. Erdal 1991: 463). Erdal (1991: 463) ekin her iki dildeki işlevinde görülen bir takım benzerliklere işaret etmekle birlikte Moğolca ekin isimlerden fiil, Türkçe ekin ise hem isimlerden, hem de fiillerden fiil türettiğini iddia ederek Doerfer’in görüşünü desteklediğini ima eder. Ramstedt (1912: 35) ve ardından Rassadin (1980: 25, 39) ekin Moğolca kökenli olduğunu ve birçok diğer morfolojik göstergelerle birlikte Türkçeye nüfuz ettiğini söyler. Bunun aksine Şçerbak (1997: 224) aynı eki Halha Moğolcası ve Buryatçada üretken bir ek haline dönüşen Türkçe unsur olarak görür.

Clauson (1959: 174-187), Clark (1977: 110-168) ve Şçerbak’ın (1997: 189) somut örneklerle savundukları “XIII. yy. öncesine kadar Moğolcadan Türkçeye değil morfolojik gösterge, kelimelerin bile alıntılanmasının söz konusu olmadığı” görüşü ekin Türkçe kökenli olma ihtimalini artırmaktadır.

Diğer taraftan *+(X)rkA-* eki Moğol dillerinin güney kolunu temsil eden Baoanca (bk. Todayeva 1964: 66-69) ile Dunsyancada (bk. Todayeva 1971: 39-41), ayrıca Kidan kolunu temsil eden Dagurcada (bk. Todayeva 1986: 78-80) yer almadığı, bunun aksine, söz konusu ekin Şçerbak’ın (1997: 224) ve Chuluu’nun (1998: 62-64) da işaret ettiği üzere tarih boyunca konuşurlarının Türk kavimleriyle sıkı temaslarda bulunduğu Halha Moğolcası ve Buryatça gibi Kuzey Moğol dillerinde aktif kullanıldığı gerçeği dikkate alınır, ekin bu dillerde Türkçeden alıntılanmış bir morfolojik unsur olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Çok sayıda fiilin bünyesinde geçmesine rağmen, mezkûr ek Türkçede, genel olarak, günümüzde pek üretken değildir.¹⁴ Bu yüzden ilgili gramer çalışmalarında genellikle ya hiç yer almaz (örneğin bk. SİGTYa III), ya da izah edilmeden, üretken olmayan eklerden biri olarak verilir (bk. örneğin, Kononov 1956: 263, Balakayev vd. 1962: 266-267). Hakasça ile ilgili dil çalışmalarındaki durum bu bakımdan özetleyici

¹⁴Türk dillerinin birçoğunda Moğolca alıntılar arasında *+(X)rkA-* eki bulunduran fiiller de vardır (örneğin bk. Rassadin 1980: 25, 39 vd.).

niteliktedir, aslında. Diğer Türk lehçelerine kıyasla çok daha fazla kelime geçmesine rağmen, ilgili ilk gramer çalışmasında bu eke birkaç örnekle de olsa yer verilir, oysa daha sonraki kapsamlı akademik çalışmada ekle ilgili herhangi bir bilgi yer almaz (bk. sırasıyla Baskakov – İnkijekova-Grekul 1953: 420; Baskakov 1975: 164-170).

Çağdaş Türk lehçelerinde $+(X)rkA-$ ekinin işleviyle ilgili açıklayıcı bilgi veren birkaç çalışmadan biri İshakov ve Palmbah'a aittir. Tuvacada ünsüzlerden sonra $ı:rga-$, $ı:rgē-$, $u:rga-$, $ü:rgē-$, ünlülerden sonra ise $ırga-$, $ırgē-$, $urğa-$, $ürge-$ şeklinde geçen mezkûr ekin geçişli ve geçişsiz fiiller türettiğini ve fiile “kendini (veya başka birini) ... saymak”, “gibi görünmek” ve “bağlandığı isme ait bir özellik göstermek” anlamları kattığını belirtirler ve $uluurğa-$ “kendini övmek, büyütme” < $uluğ$ “büyük, ulu”, $biliirge-$ “kendini bilir sanmak; bilgisiyile mağrurlanmak” < $bilig$ “bilgi”, $adırga-$ “böbürlenmek, kibirlenmek” < at “ad, isim” gibi örnekler verirler (İshakov – Palmbah 1961: 269-270). Banguoğlu (1974: 213) ise ekin eskiden beri yaygın olmadığına işaret etmekle birlikte Türkiye Türkçesinde “bir tür benzerlik (gibi saymak, gibi davranmak) anlamı taşıyan fiiller” oluşturduğunu ve “ $+(X)msA-$ şeklinde diğer bir isimden fiil türeten ekle anlamdaş ($azırgamak = azımsamak$)” olduğunu belirtir.

Erdal (1991: 458-465) ET. $+(X)rkA-$ ekinin, bağlandığı gövdenin ister bir duygunun, isterse hakkında tutum sahibi olunan şeyin veya tutumun zihinsel kaynağının adı olsun, hep duygu ve his bildirmek için kullanıldığını söyler. Erdal, ayrıca, bazı örneklerde $-(X)n-$ dönüşlülük ekiyle genişlemesine rağmen, ekin genellikle geçişli fiiller oluşturduğu görüşündedir.

Diğer taraftan Poppe (1954: 66) Moğolcada geçen aynı ekin, türettiği fiile “bir şeye çokça sahip olma” anlamı kattığı söyler ve şu örnekleri verir: $bayarğa-$ “sahip olduğu zenginlikten dolayı gururlanmak” < $bayan$ “zengin”; $omorğa-$ “gururlu olmak” < $omog$ “gurur”; $çilegerke-$ “hasta olmak” < $çilegen$ “hastalık, rahatsızlık”, $ecerke-$ “birine kendi kurallarını dayatmak” < $ecen$ “üstat”.

Chuluu (1998: 62-64) ise ekin “... şekilde davranmak”, “...gibi hareket etmek” anlamlarına sahip olduğunu ve bağlandığı kelime kökünün anlamıyla doğrudan ilgili geçişsiz fiiller türettiğini belirtir.

Araştırmacılar arasında $+(X)rkA-$ ekinin işlevi konusunda da bir görüş birliği yoktur, ancak çoğunluk her iki dilde de ekin işlevinin genellikle “... gibi davranmak” olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak, örneğin, Kırg. $cabırka-$ (< ET. $yabız$ “kötü, fena” + $(X)rkA-$) “zorbalığa maruz kalmak, zarar görmek, zayıt vermek”, $küçürkö-$ ($küç$ “güç” + $(X)rkA-$) “ağrımak”, TT. $daşırğa-$ (< $daş$ “taş” + $(X)rkA-$) “hayvanın ayağını taş aşındırıp, acıtarak hayvan yürüyememek”, Tuv. $adırga-$ (< at “ad” + $(X)rkA-$) “böbürlenmek, kibirlenmek”, $çdırga-$ (< $çıt$ “koku” + $(X)rkA-$) “koku almak, koku hissetmek”, aynı şekilde Moğ. $yekerke-$ (< $yeke$ “büyük” + $(X)rkA-$) “büyük olmak”, $sonırğa-$ (< $sonin$ “ilginç, garip” + $(X)rkA-$) “meraklı olmak” örneklerine bakıldığında eke atfedilen anlamın bu fiillere pek uymadığı görülmektedir.

Aynı zamanda $+(X)rkA-$ ekli aynı fiillerin farklı lehçelere göre birçok durumda anlam yönüyle de birbirinden farklı olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin, Tuv. $azırga(n)-$

şeklindeki fiil “kendini az görmek, kendini küçümsemek” anlamındayken (İshakov-Palmbah 1961: 269), TT. (ağız.) *azırğa-* (< *az* “az” + *(X)rkA-*) fiili “bir şeyi az görmek” anlamındadır, Kırg. *cabırқа-* “zorbalığa maruz kalmak, zarar görmek, zaiyat vermek” anlamında, oysa Kaz. *jabırқа-* “bezemek, bunalmak” (Kenesbayev 1959: 200a) anlamındadır. Yine Hak. *ulurğa-* (< *uluğ* “büyük, ulu” + *(X)rkA-*) “kendini büyük görmek, kendisiyle böbürlenmek” (Rassadin 1980: 39) anlamındayken, Alt. *ulurқа-* “(başka birini) büyük görmek, (başka birini) saymak” (Rassadin 1980: 26) anlamındadır. Kırg. *açuurkan-* “acı veya ekşi bir şeyi gereğinden fazla tükettikten sonra rahatsızlık hissetmek, acı hissetmek” (Levitskaya 1976: 180) anlamındayken, Tuv. *acırgan-* “bir şeyi çok fazla acılı (tuzlu, ekşili) bulmak; acılı (ekşili, tuzlu) bir şeye karşı yüzünü buruşturmak” (İshakov-Palmbah 1961: 269) anlamındadır.

Bünyesinde bulunduğu aynı fiillere kattığı anlamın dil ve lehçelere göre tutarsızlık ve farklılık göstermesi aslında ekin kendisiyle ilgili bir durum değildir. Bu, ancak *+(X)rkA-* ekli fiillerin bir taraftan eskiliği, diğer taraftan ise her birinin bağımsız olarak zamanla yerel anlam değişmelerine uğramış olmasıyla ilgilidir. Üstelik bu anlam değişimleri, üzerinde durduğumuz *esirge-* fiilinde görüldüğü üzere, dillere göre birkaç kademeli olabilir, diğer bir deyişle kelimenin anlamı bir dilde sabit kalırken, diğer bir dilde bir yere kadar gelişir, bir başka dilde ise daha ileri bir yerdedir.¹⁵

Buna göre, Tuv. ve TT. *azırğa-* fiilinin anlamı başta ortak olmalıdır, ancak Tuv.da dönüşlülük eki alarak (*azırğa(n)-*) hareketin özneye dönük olduğunu pekiştirirken, TT.de aynı fiil geçişli hale gelmiştir. Hak. *ulurğa-* öncül anlamındayken, aynı fiil Alt.da ilerlemiş bir anlama sahiptir. Kırg. Aksı ağzında *cıtırka-* (< ET. *yıd* “koku” + *(X)rkA-*) “(elbise gibi şeylere) başka bir şeyin (örneğin, ter) kokusu sinmek” (şahsi gözlem) iken, aynı kelime bilahare Kırg. güney ağzlarında “(bir şeyi) koklamak” anlamı kazanmıştır (Yudahin 1985: 285). Son anlam üstelik Tuv. için de geçerlidir (bk. İshakov-Palmbah 1961: 269).

Temel işlevini ortaya çıkarmak için öncelikle *+(X)rkA-* ekinin geçişli mi, yoksa geçişsiz mi fiiller türettiğini belirlemekte yarar vardır. Hatırlarsak, Erdal (1991: 458) ekin ET.de genellikle geçişli, İshakov-Palmbah (1961: 269) ise Tuv. için hem geçişli, hem geçişsiz, DTS (1969: 655) ise ET. için, bazı örnekler hariç, geçişsiz olduğunu belirtir. Chuluu (1998: 62-64) da ekin Moğ. için geçişsiz fiiller türettiği görüşündedir. Tutarsızlık aslında, yukarıda da belirttiğimiz gibi, *+(X)rkA-* ekli fiillerin semantik gelişimindeki duraksama ve ilerlemelerden kaynaklanmaktadır. Bir kısım fiillerde anlam değişirken, diğerlerinde öncül anlam korunmaktadır.

Ancak ekin hem tarihi, hem çağdaş Türk lehçelerinde yalnızca *-(X)n-* dönüşlülük ekiyle genişletilebildiğini ve bunun *+(X)rkA-* ekinin özneye dönük hareket bildirmek anlamını pekiştirmek olduğunu kabul edersek, üzerinde durduğumuz ekin isimden

¹⁵ET. *yazuk* (*yaz-* “yoldan şaşmak” – *(u)k*) kelimesi bu tür semantik gelişime en iyi örnektir: *hata*, *kusur*, *suç* (ET. Hak. Alt. Kırg. Kaz.) > *günah* (Kırg., Kaz., Uyg. Tat.) > *günahkar*, *behbaht* (Kum., Nog., AzT. vd.) > *zavallı* (Kum., Trkm., AzT.) > *acıma ünlemi* (TT., AzT., Gag.) (bk. ESTYa/IV: 72-73).

geçişsiz fiiller türettiğini söyleyebiliriz. Tarihî ve çağdaş Türk dillerinde geçen $+(X)rkA$ -ekli fiillerin topluca tahlili de ayrıca bu görüşü desteklemektedir.

Üstelik örneklerin tümü temelde $+(X)rkA$ - ekinin “bir olayın veya bir durumun etkisinde bulunmak (olmak), maruz bulunmak (olmak)” anlamlı fiiller oluşturduğunu da göstermiştir. Örneğin, birçok Türk lehçesinde bulunan *taşırka-* ~ *daşırğa-* fiilinin sahip olduğu “hayvanın ayağını taş aşındırıp, acıtırarak hayvan yürüyememek” aslında “taşa maruz kalmak” anlamından gelişmiştir. Kırg. (güney ağız.) *cıtırka-* “koklamak” < Kırg. (Aksı ağız.) “(elbise gibi şeylere) başka bir şeyin (örneğin, ter) kokusu sinmek” < “kokuya maruz bulunmak” şeklindedir. Yine Kırg. *küçürkö-* (*küç* “güç” $+(X)rkA$ -) fiilin “ağrılamak” anlamı “ağrıya maruz kalmak, ağrının etkisi altında olmak” anlamından gelişmiştir. Alt. *ulurka-* “(başka birini) büyük görmek, (başka birini) saymak” fiilindeki anlam gelişiminin bir önceki halini de Hak. muâdili *ulurğa-* “kendini büyük görmek, kendisiyle böbürlenmek” fiilinde görmekteyiz. Sonuncu anlamın da $+(X)rkA$ - ekinin *uluğ* “büyük, ulu” ismine kazandırmış olduğu “büyüklük etkisi altında bulunmak” anlamından gelişmiş olduğu ortadadır.

ET. *tsoyurka-* “acımak, merhamet duymak, şefkat göstermek” fiilinin köken itibarıyla Çin. *ci* (ET. dönemine denk gelen telaffuzu muhtemelen: *tsi/ts’ü*) “anne sevgisi” (DTS: 583b, 655b), “şefkat, merhamet” (Gabain 1950: 344a) ismine dayandığı bilinmektedir, bu fiilin anlamındaki dönüşüm ancak “anne sevgisi (*veya* şefkat ve merhamet) etkisi altında bulunmak” > “acımak, merhamet duymak, şefkat göstermek” olmalıdır.

Moğolcadaki örneklerin büyük çoğunluğu da ekin bu işleve sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Örneğin, *bayarka-* fiilinin “sahip olduğu zenginlikten dolayı gururlanmak” anlamı “zenginliğin etkisinde bulunmak”tan, *çilegerke-* fiilinin “hasta olmak” anlamı “hastalığa maruz olmak”tan, *ecerke-* fiilinin “birine kendi kurallarını dayatmak” anlamı da “üstatlık etkisinde bulunmak”tan kaynaklanmaktadır.

Bu durumda, $+(X)rkA$ - ekinin temelde isimden geçişsiz fiiller türettiğini ve işlevinin de fiile “bir olayın veya bir durumun etkisinde bulunmak (olmak), maruz bulunmak (olmak)” anlamı katmak olduğu ortaya çıkmaktadır.

4.3. ESİRKE- FİİLİN BAŞLANGIÇ ANLAMI

Sevortyan ET. *esirke-* fiilinin günümüz Türk lehçelerindeki semantik gelişimini şu katmanlara ayırmaktadır: 1) acımak, eseflenmek; merhamet etmek; aynı acıyı hissetmek, esirgemek; 2) korumak, muhafaza etmek, himaye etmek; bakmak, ilgilenmek; 3) kıskanmak, esirgemek, biri şeyi vermeyi veya yapmayı istememek, çok görmek, çekinmek; 4) kaçınmak, içtinap etmek; 5) üzölmek, keyfi kaçmak, kederlenmek, esef etmek (geniş bilgi için bk. ESTYa/l: 310, ayrıca bk. Arslan Erol 2008: 277). Ne var ki, bu sıralama kelimenin anlam gelişiminin kronolojisini yansıtmamaktadır. Oysa bizim için önemli olan *esiz*’in anlamını belirginleştirmek için söz konusu fiilin başlangıç anlamını tespit etmektir.

ET. *esirke*- fiilinin başlangıç anlamı konusunda şu görüşler vardır. Tezcan (1981: 178) ET. *esiz* için önerilen “yazık” anlamından hareketle ET. *esirke*- fiilinin anlamının ilk olarak “yazık saymak” > “acımak” yönünde geliştiğini söyler. Clauson (1971: 252b) ise fiilin ilk anlamının açıkça “teessüf etmek” olduğunu iddia eder ve bu anlamın iki zıt yönde geliştiğini ve bunların da (1) “(birine) acımak”; (2) “(bir şeyi) paylaşmaktan üzülmek; birine bir şeyi çok görmek, kıskanmak” olduğunu belirtir. Erdal, bunun aksine, *esirke*- fiilinin hiçbir zaman “acımak” anlamına gelmediğini, onun yalnızca “bir kimse veya nesnenin (kaçınılmaz ve koşulsuz) kaybından dolayı üzülmek” şeklinde bir anlama sahip olduğunu savunur. Bununla birlikte “kaybından dolayı üzüntü duyulanın bir kimse olduğu durumda, söyleyenin ilgili duruma duyarlılığının müspet olduğunu, bunun aksine kaybedilenin bir nesne olduğu durumda ise fiilin “kıskanmak” şeklinde menfi çağrışıma büründüğünü ilave eder (bk. Erdal 1991: 459).

Tarihî Türk lehçelerine de baktığımızda söz konusu fiilin Erdal’ın da belirttiği gibi temelde iki anlamı göze çarpmaktadır: ilki “kaybından dolayı üzülmek, eseflenmek” (bk. *ol esirgedi nejni* “O, bir şeyin kaybı nedeniyle üzüntü duydu” DLT 1/306), diğeri de “kıskanmak, çok görmek, esirgemek” (bk. *maña beş yüz yaratmak äsirgäyür sän* “Bana beş yüz parayı çok görüyorsun.” (Maitr. 1.13); *öziñe esirker saran öz nejin, kişiğe kaçan birge aygıl tejin* “Cimri bir kimse kendi eşyasını kendinden bile kıskanırken bir başkasına elindeki yarısını nasıl versin ki, sen söyle.” KB 950. beyit).

Ancak KB Viyana nüshasındaki *sözüm bu usal bolma ay kadaş, esirke tiriglik yava kılma yaş* “Ey dost, sözüm şudur; aymaz olma ve hayatımı koru (hayatının değerini bil), yıllarını heba etme” (173/29 beyit) parçasına baktığımızda *esirke*- fiilinin aynı dönemde “korumak, muhafaza etmek” anlamı da olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁶ Nitekim Radloff da *esirke*- fiilinin ET’de aynı anlama sahip olduğunu söyler (bk. Radloff 1893: 896). Fiilin EAT metinlerinde de “korumak, himaye etmek, muhafaza etmek, sıyanet etmek” anlamlarına sahip olduğunu kabul edersek (bk. ESTYa/1: 310; Arslan Erol 2008: 277) üzerinde durduğumuz fiilin başlangıç anlamıyla ilgili önerilen görüşler şüpheli görünmektedir. Zaten söz konusu önerilere dayanarak *esirke*- fiilinin bugünkü zengin semantik çerçevesinin kronolojik gelişimini takip etmek de mümkün değildir. Üstelik verilen örneklerde *+(X)rka*- ekinin işlevinin aksine *esirke*- fiili geçişlidir ve ekin ona katması gereken “bir olayın veya bir durumun etkisinde bulunmak (olmak), maruz bulunmak (olmak)” anlamı da hissedilmemektedir.

Bu durum yukarıda önerilen anlamlardan hiçbirinin *esirke*- fiilinin başlangıç anlamıyla ilgili olmadığını göstermektedir, diğer bir deyişle zikrolunan fiilin DLT’deki “kaybından dolayı üzülmek”, KB’deki “kıskanmak, çok görmek” ve “korumak” anlamları zikrolunan fiilin başlangıç anlamından gelişen tali anlamlardır.

Yalnızca yukarıda zikredilen sahip olduğu anlamlardan yola çıkarak *esirke*- fiilinin semantiğinin kronolojik dizinini ortaya koymak mümkün olmamaktadır. Bu yüzden fiilin

¹⁶KB Viyana nüshasındaki *esirke*- yerine Fergana ve Mısır nüshalarında (6087. beyit) *esizke*- yer alır, ancak sonuncu kelime bağlama uymamaktadır, bu yüzden istinsah hatası olmalıdır. Asıl metinde geçen kelime, kanaatimizce, *esirke*- fiilidir.

başlangıç anlamını ortaya çıkarmak için fiili oluşturan *esiz* ve onun çağdaş Türk lehçelerinde kayıtlı “değerli, kıymetli, aziz” anlamından istifade edilmesi gerekir.

Bu durumda *+(X)rkA-* ekin işlevini ve onun fiile kattığı “bir olayın veya bir durumun etkisinde bulunmak (olmak), maruz bulunmak (olmak)” anlam ayrıntısını da dikkate alırsak karşımıza şöyle bir anlam ortaya çıkar: “değerli olmaya maruz kalmak (*veya* değerli olmak).”

Buna göre de kelimenin sahip olduğu anlamların kronolojik sıralaması şu şekilde gelişmiş olmalıdır: 1. değerli olmak → değerli olduğu için korumak → korumak, muhafaza etmek, siyanet etmek → himaye etmek, merhamet etmek → a) acımak; b) bakmak, yetiştirmek, büyütme, beslemek, hayırına desteklemek; 2. değerli olmak → (bir şey (*örn.*, kayıp, hediye, hibe vs.)) olamayacak kadar değerli olmak → kıyamamak, razı olmamak → a) eseflenmek, kaybından dolayı üzülmek; b) çok görmek, kıskanmak.

Esirke- fiilinin önerilen silsiledeki başlangıç anlamları ET. öncesine ait olmalıdır, zira Türk runik yazıtlarında bile artık onun E-29/4'teki *...bodun es(i)rk(ä)yür m(ä)n...* ibaresinde olduğu gibi “eseflenmek, kaybından dolayı üzülmek” anlamı söz konusudur (bk. Erdal 1991: 460). Zaten bünyesinde AT. rotasizm olayının varlığı üzerinde durduğumuz fiilin semantiğindeki dağılımın henüz ET. öncesi başladığı belli olmaktadır.

Sonuç

Esiz'in bugünkü Kırgızca ve Özbekçedeki anlamlarıyla ondan türemiş ET. *esirke-* fiilinin başlangıç anlamına dayanarak Eski Türk runik yazıtlarındaki sözlüksel anlamının “değerli, kıymetli, aziz” olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte *esiz*'in, hem tarihî, hem çağdaş Türk lehçelerinde ister sıfat, ister acınma ünlemi işlevinde olsun, örneklerin baskın çoğunluğunda hayıflanma edasıyla kullanıldığının da unutulmaması gerekir.

Kanaatimizce, *esiz* “değerli, kıymetli → zavallı, esef edilecek (*deploratif bağlamda sınırlı anlam kötüleşmesi*) → yazık (*ünlem; leksik anlamın kaybolması*)” şeklinde bir anlam değişmesine maruz kalmıştır. Bununla birlikte kelimenin ilk anlamının denotatif, diğer anlamlarının ise konotatif özellikli olduğu da unutulmamalıdır.

Kelimenin geçtiği yazıtların büyük çoğunluğunun birer mezar yazıtı olması ve içeriğinin hayıflanma, kederlenme ve acınma ile dolu olması ister istemez örneklerin bir kısmında *esiz*'i mealen “yazık” ve benzeri bir acınma ünlemi ile karşılamamızı zorunlu kılabilir. Ancak çoğu örnekte, özellikle *esiz*'in tamlayan unsur olarak geçtiği parçalarda onu “aziz, değerli, kıymetli” kelimeleriyle karşılamak daha doğrudur. Nitekim E-42/7'de geçen *esiz yerim iduk yerim...* parçasında *esiz*'in bir deploratif ünlem işlevinde kullanılması düşünülemez, çünkü burada *esiz yerim* ile *iduk yerim* ibareleri arasında bir paralellik söz konusudur ve bu pasaj da ancak “aziz yerim, kutsal yerim” şeklinde tercüme edilebilir.

Bunun gibi kelimenin iyelik ekli şekilleri de benzer şekilde anlamlandırılmalıdır: *esizim* “kıymetlim, azizim”, *esizlerim* “kıymetlilerim, azizlerim”, *esiziy* “kıymetlin, azizin”.

Sonuç olarak ilgili kelimelerin geçtiği tüm Türk runik yazıtları metinlerinin buradaki öneriler doğrultusunda tekrar gözden geçirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

KISALTMALAR

AH	Atabetü'l-Hakayık
Alt.	Altayca
Ar.	Arapça
AT.	Ana Türk.e
Çağ.	Çağatayca
Çuv.	Çuvaşça
DLT	Divanü Lügati't-Türk
Hak.	Hakasça
E-29	Yenisey Bölgesi 29 numaralı yazıt
E-42	Yenisey Bölgesi 42 numaralı yazıt
E-147	Yenisey Bölgesi 147 numaralı yazıt
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
ET.	Eski Türkçe
ESTYa	Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov
EUyg.	Eski Uygurca
Far.	Farsça
Kaz.	Kazakça
Kklp.	Karakalpakça
Kırg.	Kırgızca
KB	Kutadgu Bilig
KTTS	Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdüğü
KTS	Kırgız Tilinin Sөzdüğü
Maitr.	Maitrisimit
MKıpç.	Memlük Kıpçakçası
Moğ.	Moğolca
OsmT.	Osmanlı Türkçesi
ÖTİL	Özbek Tilining İzâhli Lügati
Özb.	Özbekçe
SiGTYa	Sravnitelno-İstoričeskiya Grammatika Tyurkskih Yazıkov
TT.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuvaca

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV, E. ve İSAYEV, D. (haz.). *Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdüğü*, Frunze: Mektep, 1969.
- ARSLAN-EROL, H., *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- ATALAY, B. (çev.). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. Cilt I- IV*, Ankara: TDK, 1939 – 1941.
- AWEZOVA, Z. A. (haz.). *Mahmud al-Kaşgari. Divan Lugat at-Türk*, Almatı: Dayk-Press, 2005.
- BAKİNOVA, G. (1956) *Kırgız Tilinin Oş Govorloru*, Frunze: Kırgız SSR İlimler Akademiyası Til jana Adabiyat İnstitutu Basması
- BALAKAYEV M. B. ve diğer. *Sovremenniy Kazahskiy Yazık. Fonetika i Morfologiya*, Alma-Ata: İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, 1962.
- BANG, W. ve GABAIN von A. "Türkische Turfan-Texte III", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften (SPAW) Philosophisch-Historische Klasse*, 1930/13, s. 183-211.
- BANG, W. ve GABAIN von A. "Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften (SPAW) Philosophisch-Historische Klasse*, 1931/17, s. 461-517.
- BANGUOĞLU, T. *Türkçenin Grameri*, İstanbul: Baha Matbaası, 1974.
- BASKAKOV, N. A. (haz.). *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, Moskva: Nauka, 1975.
- BASKAKOV, N. A. İnkijekova-Grekul. *Hakasskiy Yazık (Fonetiçeskaya Struktura, Slovarniy Sostav i Grammatičeskiy Stroy)*, Moskva: Glavizdat Ministerstva Kulturi SSSR, 1953.
- BUDAGOV, L. *Sravnitelny slovar turetsko-tatarskih nareçiy so vklyuçeniym upotrebitelneyşih slov arabskih i persidskih i s perevodom na russkiy yazık, Tom 1* فدا، Sankpeterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1869.
- VASILYEV, D. D. *Korpus tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*, Leningrad: Nauka, 1983:
- CHULUU, U. *Studies on Mongolian Verb Morphology*. A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, Graduate Department of East Asian Studies, University of Toronto, 1998.
- CLARK, L. V. "Mongol Elements in Old Turkic?", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75 (1977), Helsinki, s. 110-168
- CLAUSON, G. "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", *Central Asiatic Journal*, IV/3 (1959), Wiesbaden, s. 174-187.
- GABAIN von A. *Alttürkische Grammatik*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1950.
- EGEMBERDİYEVA S. ve AKMATALIYEV A. (haz.) *Tarihıy İrlar. Koşoktor cana Okuyalar*, Bişkek: Şam Basması, 2002.
- ERDAL, M. *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1991.
- ERDAL, M. *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill, 2004.
- ERDİ S. ve YURTSEVER S. T. *Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't-Türk. Çeviri, Uyarlama, Düzenleme*, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- HAMILTON, J. *Manuscripts Ouigours du IXe-Xe Siècle de Touen Houang, Tome 1*, Paris: Peeters, 1986.
- HAMILTIN, J. (çev. Köken, V.) *Buddhacılığa ilişkin Uyurca el yazması. İyi ve kötü prens öyküsü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- JAYNAKOVA A. (haz.) *Sarinci Bököy – Çağıl Mırza*, Bişkek: Şam Basması, 1998.
- İSHAKOV, F. G. Ve PALMBAH, A. A. *Grammatika Tuvinskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya*, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturi, 1961.

- KARİNİYAZOV, T. N. ve BOROVKOV, A. K. *Uzbeksko-Russkiy Slovar*, Taşkent: İzdatelstvo Uzb. Filiala Akademii Nauk SSSR, 1941.
- KENESBAYEV İ. K. (haz.) *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, I. Tom, A-K, Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyasınıñ Baspası, 1959.
- KIRBAŞEV K. (haz.) *Koşocaş*, Bişkek: Şam Basması, 1996.
- Kırgız Tiliniñ Sözdüğü*, Bişkek: Kırgızistan İlimder Akademiyası Til ve Adabiyat İnstitutu, 2010.
- KONONOV, A. N. *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1956.
- KORMUŞIN, İ. *Tyukskiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i İssledovaniya*, Moskva: Nauka, 1997.
- KORMUŞIN, İ. *Tyukskiye Yeniseyskiye Epitafii. Grammatika i Tekstologiya*, Moskva: Nauka, 2008.
- LESSING, F. D. *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1960.
- Lessing, F. D. (çev. Karaağaç, G.) *Moğolca-Türkçe Sözlük 2 O-C (Z)*, Ankara: TDK Yayınları, 2003.
- LEVİTSKAYA, L. S. *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*, Moskva: Nauka, 1976.
- MUKAMBAYEV, C. *Kırgız Tiliniñ Dialektologiyalık Sözdüğü*, Bişkek: Manas Universiteti Basması, 2009.
- DANKOFF R. ve KELLY J. *Mahmūd al-Kāş'arī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luğāt at-Turk)*. Edited and translated with introduction and indices by R. Dankoff in collaboration with James Kelly Part I, Boston: Harvard University Press, 1982.
- POPPE, N. *Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1954.
- POPPE, N. *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, Helsinki: Finno-Ugrian Society, 1987.
- RADLOFF W. *Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy, Tom Perviy, Glasniye. Versuch der Wörterbuches der Türk-Dialecte, Erster Band, die Vocale*, Sanktpeterburg. Tipografiya İmperatorskoy Akademi Nauk, 1893.
- RAMSTEDT, G. J. "Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen", *Journal de la Sociéte Finno-Ougrienne*, XXVIII/3 (1912), Helsingfors.
- RASSADİN, V. İ. *Mongolo-Buryatskiye Zaimstvovaniya v Sibirskih Tyurkskih Yazıkah*, Moskva: Nauka, 1980.
- ROUX J. P. "Le vocabulaire de la mort chez les anciens Turcs", *Ural-Altaysche Jahrbucher*, Neue Folge, Band 3 (1983), s. 134-149.
- ŞÇERBAK, A. M. *Ranniye Tyurksko-Mongolskiye Yazıkoviye Svyazi (VIII-XIV vv.)*, Sankt-Peterburg, İzdatelstvo İnstitutu Lingvistiçeskih İssledovaniy RAN, 1997.
- ŞİRİN USER, H. Re-reading and re-interpretation of some of the Yenisei inscriptions, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricum*, 2011/2 (64), s. 117-127.
- TEKİN, T. "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Band 35 (1964), s. 134-144.
- TEKİN, T. "The representation of Proto-Turkic Medial and Final /s/ in Yakut", *Makaleler I. Altaistik* (haz. Yılmaz E. ve Demir N.), Ankara: Grafiker Yayınları, 2003.
- TEZCAN S. "Kutadgu Bilig dizini üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, XLV/2 (Nisan 1981), sayı 178, s. 23-78.
- TODAYEVA B. H. *Baoanskiy Yazık*, Moskva: Nauka, 1964.
- TODAYEVA B. H. *Dagurskiy Yazık*, Moskva: Nauka, 1986.
- TODAYEVA B. H. *Dunsyanskiy Yazık*, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1971.
- YUDAHİN, K. *Kırgızca-Orusça Sözdük. Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskva: Sovyetskaya Ensiklopediya, 1985.
- YUDAHİN, K. *Kırgız Sözlüğü* (çev. Taymas, A.), cilt 1 (A-J), 2. baskı, Ankara: TDK Yayınları, 1988.
- YUSUF, B. *Türkçe-Özbekçe va Özbekçe-Türkçe Lügat*, Taşkent: Özbekistan, 1993.

- NARMAMATOVA, G. *Moldo Niyazdın Çıgarmaları: Transkripsiya, Orfografiyalık, Fonetikalık, Leksiko-Semantikalık Taldo*, Manas Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.
- KİBİROVA, Ş. ve TSUNVAZO, Yu. *Uygursko-Russkiy Yazık*, Alma Ata: İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, 1961.
- USEEV, N. "Esizime mi? Sizime mi?" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 34 (2007), s. 1-8.
- SERTKAYA, O. F. "Yenisey yazıtlarından 10, 25, 41, 51, 70, 109 ve 110 üzerine etimolojik açıklamalar ve düzeltmeler", 1. *Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Söleni Bildiri Metinleri*, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar, s. 227-238.
- NADJİP, E. *Uygursko-Russkiy Slovar*, Moskova: Nauka, 1968.
- Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov III. Morfolojiya*, Moskva: Nauka, 1988.
- www.altay.uni-frankfurt.de/runika_1.htm (05.05.2012)
- http://www.bizdin.kg/elib/kitepter/html/semetey/semetey_sk1/section17.html#title19 (05.05.2012)